

Birutė JASIŪNAITĖ

*Vilniaus universitetas***VELNIO PAVADINIMAI PAGAL GYVENAMĄJĄ VIETĄ
LIETUVIŲ TARMĖSE IR TAUTOSAKOJE**

§ 1. Vienas etnolingvistikos pradininkų – Nikita Tolstojus (1983, 186t.) jau prieš keletą dešimtmečių yra pabrėžęs, kad baltams ir slavams nebūdingas ankstyvas mitologinių duomenų fiksavimas raštu, o ir tai, kas žinoma, dažnai iškraipyta įvairių romantinės pakraipos tyrinėtojų–mėgėjų. Vadinas, etnolingvistams iškyla aktualus uždavinys fiksuoti duomenis, išlikusius tarminėje šnekamojoje kalboje ir tautosakoje. Kiek man žinoma, lietuvių tarmėse ir interdialektinio pobūdžio tautosakos tekstuose vartojama daugiau kaip 400 įvairių velnio pavadinimų. Velnias – vienas populiariausių mūsų tautosakos, pirmiausia pasakų ir mitologinių sakmių, personažų. Velniavardžiai – tikrai įdomi ir spalvinga mitologinės leksikos grupė. Juos galima laikyti klasikiniais vadinamųjų enigmatinių eufemizmų pavyzdžiais. Enigmatiniai eufemizmai (terminas pasiskolintas iš žinomo anglų etnologo J. G. Frazerio¹) – tai savotiški mūsų žodžiai. Tokių pakaitalų funkcija – orientuoti klausytoją į būdingesnes, ryškesnes eufemizmu pridengtąs pavojingos realijos savybes. Substitutai paprastai imami iš pačios artimiausios leksinės aplinkos, būdingos draudžiamajam žodžiui – tabu. Tokių eufemizmų vartotojai turi pakankamai gerai pažinti visą folklorinį kontekstą, siejamą su konkrečia realija. Kuo geriau jie šiame kontekste susigauja, tuo sėkmingiau „dešifruoja“, perpranta ir enigmatinius eufemizmus (Jasiūnaitė 2005, 109).

§ 2. Eufemistiniai folklorinio velnio pavadinimai – dažniausiai motyvuoti, palyginti aiškos darybos žodžiai. Lietuvių tarmėse ir tautosakoje esama įvairios motyvacijos velniavardžių. Šis populiarus personažas, vengiant minėti jo tikrąjį vardą, dažniausiai pavadinamas pagal: 1) kūno sandarą, ypač zoomorfinius požymius, pvz.: *skeltanāgis* Pg, *kārviakojis* P. Cvir, *arkladañtis* Skr, *ożkakōjis* Rs, *raguōčius* LTR (Dkk), *ragūotinis* Skd, *nāginas* J, *ilgauodēgis* Ds; 2) įvairaus pobūdžio fizinius trūkumus, luošumą, pvz.: *kumpāsīs* Šts,

¹ Plačiau apie juos žr. Frazer 1936, 408.

ráišis S 1, 140, *kildišas* Šl, *vienašniŕpšlis* LTR (Lp), *kreivakiškis* Bs 5, 339, *kreivalūpis* P. Cvir, *Miknà* S 1, 397; 3) spalvą arba plauką, pvz.: *júodasai* Ds, Ml, *juodkėlnis* Užv, *pajúodėlis* M. Valanč, *raudonjeksksis*² BsMt 2, 57, *rainàsis* Lkv, *raināpilkis* Šts, *žaliarāgis* Ds; 4) būdingus veiksmus ar funkcijas, pvz.: *gaudadūšis* Ss, *gundikas* S 1, 171, *bildūkas* Skr, *bildūnas* C 2, 228, K, *núoganda* Kp, *ratātepis* Šts, *páinelis* Blv; 5) įsidėmėtinas būdo ypatybės, pvz.: *piktàsis* Mrj, *blōgasai* Lz, *negērėlis* TDr 4, 225 (Rod), *nelabàsis* Trg, Krš, Vlkv, *nėlabis* KlvrŽ, *pikčius* Brs.

§ 3. Ypač didelė velnio enigmatinių eufemizmų dalis susijusi su jo gyvenamąja vieta. Kol kas tokių pavyzdžių LKŽ ir tautosakos tekstuose esu užfiksavusi apie 70. Jie sudaro apie šeštadalį bendro visų velniavardžių skaičiaus. Tokio pobūdžio mitonimams kol kas lituanistikoje skirta palyginti nedaug dėmesio. Bene pirmieji įvairios motyvacijos velniavardžiais susidomėjo tautosakininkai: juos iš tautosakos tekstų, pirmiausia mitologinių sakmių, yra rinkę ir tyrę N. Vėlius (1987, 33t.). J. Balys (1998, 249t.) aptarė perkūno ir velnio vardus, susijusius su žinomu pasakojamosios tautosakos siužetu, kuriame perkūnas užmuša žmogaus kreditorių. Čia minimi ne tik lietuvių, bet ir latvių, estų, švedų, vokiečių mitonimai. M. Norkaitienė (1993), rašydama apie deapeliatyvinius asmenų pavadinimus pagal kilimo, buvimo ar gyvenamąją vietą, kartu nagrinėja ir kai kuriuos gyvūnų arba personifikuotų mitinių būtybių vardus, daugiausia rinktus iš LKŽ I–XIV t. ir tarminių žodynų. Aš esu aptarusi išvestinius vaikų baidyklų pavadinimus, susijusius su jų gyvenamąja vieta; plačiau apie tokius mitonimus žr. Jasiūnaitė 2001, 184t.. Duomenų apie tokios motyvacijos frazeologinius velniavardžius esama ir neseniai pasirodžiusioje mano monografijoje (Jasiūnaitė 2010, 296). Iš panašią slavų kalbų medžiagą nagrinėjusių autorių pirmiausia minėtini N. Tolstojus (1995a), O. Čerepanova (1983), J. Berezovič (2007).

§ 4. Velnio pavadinimai pagal gyvenamąją vietą gali būti bendriniai arba tikriniai žodžiai. Bendriniai velniavardžiai, atsižvelgiant į jų struktūrą, pirmiausia skirstytini į kelias stambesnes grupes – vienažodžius, frazeologinius ir sudėtinius pavadinimus. Vienažodžiai pavadinimai savo ruožtu gali būti įvairaus pobūdžio. Jų pasidaroma: 1) su įvairiomis žodžių darybos priemonėmis – derivacijos ar kompozicijos būdu, 2) antrinės nominacijos būdu – suteikiant jau esamam žodžiui perkeltinę reikšmę. Įvairiuose šaltiniuose daugiausia pasitaikė pirmojo pogrupio išvestinių velniavardžių.

² Raudonšvarkis.

§ 5. Išvestinius velnio pavadinimus pagal gyvenamąją vietą patogiausia skirstyti atsižvelgiant į pamatinį žodį, kuris dažniausiai esti: 1) miško pavadinimas, pvz.: *šilinis* BsMt 1, 26, *šilóvelnis* Šts (: *šilas* „didelis miškas; pušynas“), *skuistinis* Lp (: *skuistas* „pušynas“); 2) išdegusio miško ploto pavadinimas, pvz.: *degimbiesis*³ Trk (: *degimas*); 3) vandens telkinio arba vietos greta jo pavadinimas, pvz.: *balinis* Bd (: *bala*), *balutinis* Žln (: *balutė*), *pabaliukas* Slk (: *pabalys*), *raistinis* Mrk, Srj, Kb, Vrn, Ut, Mlt, Švn (: *raistas*); 4) reljefo formos pavadinimas, pvz.: *lóbinis* TDr 6, 168 (Slk) (: *lobas* „loma, dauba“); 5) pastato ar ūkio padargo pavadinimas, pvz.: *pirtinis* Vs (: *pirtis*), *jaujinis* Vėl, 34 (: *jauja*), *pagirnis* NdŽ (: *girn*); 6) mitinės piktųjų dvasių buveinės pavadinimas, pvz.: *pragāris* Slk, Rš, *pragarinis* Skr (: *pragaras*), *peklinis* Krok, *pekliorius* rš (: *pekla*); 7) stichijos arba su ja susijusios vietos pavadinimas, pvz.: *žeminis* A. Damb (: *žemė*), *požeminis* TDr 6, 182 (: *požemis*), *vandeninis* VV, 372 (Rg) (: *vanduo*); 8) augalo arba jo dalies pavadinimas, pvz.: *karklinis* J, *karkliēnius* Skr, *karklabėigis* Plng (: *karklas*), *rópinis* Slk, Dglš (: *ropė*), *pakirnis* Vs (: *pakirnis* ar *pakirnys* „vieta po šaknimis“; plg. kirma „vandens išplauta medžio ar krūmo šaknis“).

§ 6. Kaip matyti iš pavyzdžių, jų darybinė reikšmė „tas, kuris tam tikroje vietoje nuolatos gyvena arba rodosi“ nesutampa su leksine reikšme „velnias, kipšas“. Darybos požūriu tokie velniavardžiai – dažniausiai priesagos *-inis* vediniai (*šilinis*, *rópinis*, *balutinis*, *raistinis*) arba sudurtiniai žodžiai (*šilóvelnis*, *degimbiesis*, *karklabėigis*). Pasitaiko ir kitokių priesagų vedinių (*karkliēnius*, *pabaliukas*), pavienių priešdėlinės arba galūninės darybos pavyzdžių (*pagirnis*⁴, *pragāris*). M. Norkaitienė (1993, 115), tyrusi asmenų pavadinimus pagal gyvenamąją vietą, atkreipė dėmesį į nevienodą jų priesagų produktyvumą ir nustatė, kad su priesaga *-inis* pasidaroma apie ketvirtadalį tokio pobūdžio vedinių. Panaši tendencija matyti ir išvestinių velniavardžių daryboje. Su tais pačiais žodžiais kaip vedinių ar dūrinių pasidaroma ir sudėtinių arba frazeologinių velnio pavadinimų pagal gyvenamąją vietą, plg. *šilinis*, *šilóvelnis* ir *šilo kipšas*, *šilo vėlnias*⁵; *peklinis* ir *peklės gauja*, *peklės baisybė*.

§ 7. Įdomu, kad nemaža dalis minėtųjų velniavardžių turi tiesioginių atitikmenų kaimynų slavų kalbose. Štai lenkai panašiai kaip ir lietuviai vartoja velnio eufemizmą *boruta* „šilinis“, plg. *bór* „didelis miškas, šilas“: sakoma *po-*

³ Prof. habil. dr. A. Girdenio informacija.

⁴ V. Urbutis (1978, 290) tokius vedinius linkęs priskirti mišriajam darybos būdui, nes jų galūnė laikytina tokia pat svarbia darybos priemone, kaip ir priešdėlis.

⁵ J. Balys (2000, 352) mini dar ir *šilbajorį*, kuris kitur, deja, neužfiksuotas.

trzebny jak boruta w Częstochowie „reikalingas kaip šilo kipšas Čenstochovoje“ (Kuznesova 2004, 239). Lenkų *borowiec* „nematoma miško dvasia“; ukrainiečių боровик (Vinogradova 2000, 128) ar rusų боровой (plg. бор „pušynas“) (Berezovič 2007, 206) vartojami ne kaip velniavardžiai, bet kaip visiškai savarankiškos dvasios, gyvenančios miške, pavadinimai⁶. Pastaroji mitinė būtybė, kaip matysime toliau, slavų kalbose pasižymi itin didele pavadinimų įvairove.

§ 8. Aiškinantis su personažo gyvenamąją vietą susijusių velniavardžių atsiradimą ir motyvaciją, kaip jau minėta § 1, labai praverčia folklorinis ar etnologinis kontekstas. Mūsų tradicinėje etninėje kultūroje esama, tiesa, palyginti negausių duomenų apie tai, kad nelabasis nuolatos laikosi, gyvena pušų miške, šile. Ši jo savybė fiksuojama, pavyzdžiui, išraiškingame veiksmažodiniame palyginime, kuris užrašytas Klykoliuose (Akmenės raj.): *Eina kaip pušyno velnias sulinkusi*. Žemaitijoje randama ir tautosakos tekstų, iš kurių matyti velnią esant pušyno gyventoją: Atėjo į pušynę, žiūri – prie kelio stovi ponaitis S 1, 266 (Šlv) (Jasiūnaitė 2010, 296). Šiaip jau tautosakoje ši mitinė būtybė dažniau siejama su egle, pvz.: Perkūnijos metu nereikia stovėti po medžiu, nes ten velnias stengiasi pasislėpti. Velnias slepiasi dažniausiai eglėje, todėl labai pavojinga stovėti po ja JB 1, 63 (Tvr); Šilovelnis buvęs išimetęs į tą statšakę eglę Šts⁷. Nepamirština, kad pušis ir eglė taip pat dažnai laikomos ir šventais medžiais: galbūt todėl, kad jos visada žaliuoja JB 2, 34.

§ 9. Šiaurės žemaičių telšiškių sudurtinis velniavardis *degimbiesis* man žinomas tik iš Tirkšlių (Mažeikių raj.) šnektoje vartojamo būdvardinio palyginimo *Juodas kaip degimbiesis*. Degimu vadinama per gaisrą išdegusi miško, pievos ar pelkės vieta, degsnė. Nelabasis, kaip matyti iš tirkšliškių posakio, su ja siejamas dėl juodumo. Įdomu, kad V. Mokienko (1986, 180), aiškinamasis rusiškame frazeologizme у черта на куличках „labai toli“ vartojamo žodžio кулички reikšmę, mėgina jį sieti su rusų кулижки, кулиги „išdegin-tas miško plotas, skirtas žemdirbystei“. Kaip semantinę paralelę jis dar nurodo

⁶ Kai kur Rusijos šiaurėje buvo tikima, kad girių karalius – лесной царь valdąs smulkesnes miško dvasias, kurios vadinasi лесовики, боровики, моховики. Šiaip jau jos panašios, tačiau esti skirtingo ūgio: лесовики patys aukščiausi, o моховики – visų žemiausi (Daľ 1996, 177).

⁷ Ir rusų miškinis – леший labiau mėgsta eglynus, o ne pušynus (Maksimov 1995, 299). Didelę, seną eglę, kurioje jis paprastai gyvena, kirsti esą pavojinga, nes miško dvasia už tai keršija (Daľ 1996, 170). Kartais pats miškinis pasiverčia pušimi arba egle (Ten pat, 143).

rusų ляда, лядина „apleistos žemės“ ir ляд „velnias“, plg. (Tolstoj 1995a, 248; Berezovič 2007, 206). Vadinasi, galimas daiktas, kad ir rusai pažįsta velnią kaip degimų, lydimų gyventoją.

§ 10. Ne vieno darybiškai motyvuoto velniavardžio forma ir reikšmė susijusi su vandens telkinių pavadinimais: tai velnio enigmatiniai eufemizmai *balinis*, *balutinis*, *pabaliūkas*, *raistinis*. Jų pavartojama ir tradiciniuose kalbos stereotipuose, pvz.: *Išlindai kaip balutinis iš peklos* Žln; *Kad tave raistinis pa-imty!* Mlt. Baltarusiai turi pelkių dvasią болотник, kurią žmonės atpažįsta iš garsių šūkavimų ar vandens taškymo. Artimas jos giminaitis – rusų болотный: tai ilgarankis, gauruotas, uodeguotas, tačiau žmonėms nepavojingas padaras (Vinogradova 2000, 128; Dal’ 1996, 222). Palaipsniui šias savarankiškas mitines esybes išstumia vėlesnis velnio vaizdinys⁸.

§ 11. Itin glaudus folklorinio velnio ryšys su vandenimis atsispindi ir išvestinių hidronimų daryboje: plg. pelkių pavadinimus *Vėlniabalė* (Zarasų raj.) ar *Velniāraistis* (Molėtų raj.). Apie tokias velnių gyvenamas balas paprastai esama ir tautosakos duomenų: Juk čia velniai tik gyveno po tą Velnybalį. Jie čia ir vaikus vedė, ir vestuves kėlė visokias, puotas, šokius (Lenčiai, Kėdainių raj.). Šalia velnių gyvenamų balų dažnai randama ir mitologinių akmenų su šių mitinių būtybių pėdomis, kaimynystėje pasitaiko senų laidojimo vietų (Vaitkevičius 2003, 148).

§ 12. Velnio enigmatiniai eufemizmai *lobėlis* ar *lōbinis* darybiškai sietini su rytų aukštaičių žodžiu *lōbas* „dauba, loma“, o ne su daiktavardžiu *lōbis* „paslėpti pinigai, turtas“, kaip linkęs aiškinti tautosakininkas J. Balys (1998, 249), mat, nelabasis tokiu vardu skolina žmogui pinigus. Pirmiausia, tose rytų Lietuvos vietovėse (Salake, Obeliuose, Gervėčiuose), kur užrašyti minėtieji velniavardžiai, žodis *lōbis* nevartojamas, vietoje jo turimas skolinys *skārbas*. Kita vertus, lobas – tradicinė sakmių ar pasakų vieta, kurioje gyvena, rodosi nelabasis, pvz.: Anas priėjo lobe krūmelį, kaip šoko iš po to krūmelio kas juo-das JB 1, 193 (Švnc); Ties tokiu inlobiu daboja – eina ponaitis S 1, 260 (Slk). Svarbu, kad tokie tautosakos motyvai paplitę teritorijoje tarmių, kuriose vartojami ir velniavardžiai *lobėlis*, *lōbinis*.

§ 13. Reikia pabrėžti, kad lietuvių etninėje kultūroje daubos itin dažnai siejamos su mitiniais personažais, kurie jose gyvena, rodosi, linksminasi ar klaidina žmones. Tókos mitologiškai reikšmingos vietos – tai *Velnio dauba*

⁸ Atėjūnai velniai, aišku, užgrobia ir senbuvų dvasių gyvenamąsias vietas: plg. rusų patarlę *Ходит черт по мхам, по борам, по болотам* (Maksimov 1995, 248) ir žodžio *черт* išstumiamus mitonimus *моховик*, *боровик*, *болотный*.

(Vaboliai, Zarasų raj.), *Velnio duobė* (Škilių miškas, Trakų raj.), *Pikčiaus dauba* (Mockaičiai, Skuodo raj.) ir kt. Tokie sudėtiniai tikriniai pavadinimai paprastai duodami išpūdingiems geografiniams objektams. Kai kuriose vietovėse jų randama palyginti gausiai. Štai Kaišiadorių, Prienų ir Trakų rajonų ribose žinoma net 12 su velniu siejamų daubų. Paprastai jos būna stačiais šlaitais, giliomis, apačioje pelkėtos ar šaltiniuotos. Su tokiomis vietomis siejami ir tautosakos siužetai: pasakojama, kad minėtoje Škilių miško Velnio duobėje velniai šokius rengę (Vaitkevičius 2003, 176t.). Panašiai yra ir kitose kultūrose: rusų etnolingvistė J. Berezovič (2007, 210t.) yra nustačiusi, kad Rusijos šiaurėje ir Urale demonologinius pavadinimus dažniausiai gauna pelkės, akmenuotos, duobėtos lygumos, ežerėliai, upeliai, daubos, laukai, šienaujamos pievos, ežerų ar upių duburiai. Paprastai tai sunkiai prieinamos, žmonių mažai lankomos vietos, ypač vandens telkiniai.

§ 14. Palyginti nedaug tėra velniavardžių, darybiškai susijusių su sodybos pastatų ar ūkio padargų pavadinimais: *pirtinis*, *jaujūnis*, *pagūnis*. Tiesa, iš XVI–XVIII a. šaltinių turime negausios informacijos apie namų dvasias, globojančias sodybvietę, atskirus jos pastatus, čia gyvenančių žmonių turtą, šeimos laimę ir darbus, plg. (Vaitkevičius 2003, 189). Tai *deivys namų B*, *gabjauja B*, *R*, *MŽ*, *K*, *gabjaujis SC*, 24, *gabvartas SC*, 24, *žemėpatis MŽ*, 9. Kad tokių dvasių tikrai būta, rodo išlikę vestuvių papročiai: pirmąją nuotaka būdavo vedžiojama po trobesius, kur ji turėdavo padėti rankšluosčių, stuomenų bei juostų, duonos. Juos dėdavo ant šulinio, aruodo, šalinės, pirtyje ant krosnies ir kitur (Dundulienė 1982, 239). Kupiškėnuose marti dėdavo rankšluostį ant alaus ąsočio, prie krosnies ant prieždos. Juos pasiimdavo vestuvių aludaris ir šeimnininkė (Buračas 1993, 410). Manoma, kad žmogus, pasiimantis tokias dovanas, yra vėlesnis namų dvasios pakaitalas.

§ 15. Ilgainiui krikščionių velnio ir senųjų namų ir sodybą globojančių dvasių opozicija neutralizuojama, ir pastarųjų pavadinimai išnyksta (Tolstoj 1995a, 256). Iš vėlyvų folklorinių šaltinių gerai žinoma, kad retai žmonių lankoma jauja ar pirtis – nelabųjų pamėgtos vietos, pvz.: Ano jaujoj buvę biesai įsimetę ŽT 2, 181; Vidurnaktį susirenka į pirtį velniai LTs 4, 513 (Rš); Naktį paprastam laike vokiečių prigrumėjo jauja ŠLSP, 84 (Jnš). Velnio ryšį su ūkio padargu, skirtu grūdams malti – gironomis, rodo tarminė frazeologija ir tautosaka, pvz.: *Velnias raitas joja in girnų* Dglš „sakoma apie didelę netvarką“; O tie biesukai paleido girnas Rt; Seniau griaudžiant negalima buvo sukti girnų, kad perkūnas netrenktų JB 1, 41 (Plv)⁹ (Jasiūnaitė 2010, 123).

⁹ Turbūt todėl, kad po jomis nuolatos slepiasi velnias.

§ 16. Iš karto reikia pasakyti, kad rytų slavai namų ir sodybos globėjų pavadinimus išlaikė kur kas geriau už lietuvius. Rusų gyvenamojoje troboje laikosi *домовой*, kuris dar vadinamas *домовитой*, *доможи́р*, *доможи́л*, jaujoje aptinkamas *овинник*, kurio kiti vardai – *подовинник*, *овинный батюшко*, *овиннушко*. Pirties dvasia globėja – tai *банный* arba *банщик*, *банник*, *банный апостол*, *байничек*, *байнушко*, *баенник* (Tolstoj 1995b, 257). Baltarusių jaujoje ant pečiaus tupi *евник* arba *осетник*, daržinėje ant šieno – *пунник*, tvarte gyvulius prižiūri *хлевник*, o pirtyje irgi esama paslaptingo įnamio, kuris vardu *лазник* (Nikiforovskij 1907, 57t.). Tokia mitonimų įvairovė anksčiau tikriausiai egzistavo ir lietuvių kalboje, tačiau šiandien iš jos belikę keletas enigmatinių velnio eufemizmų. Kartais pagal gyvenamąją vietą *naminių* LMD (Tvr) ar *namininkū* Rgv vadinamas ir aitvaras – turtą į namus nešanti dvasia.

§ 17. Kartais velniai pagal mitinę savo buveinę pavadinami *pragariniais*, *pragāriais*, *pekliniais* arba *pekliōriais*. Tarmėse iš slavų pasiskolintas nusidėjėlių pomirtinių kančių vietos pavadinimas *peklà* kur kas populiariesnis už saviškį *prāgarą*. Skolinys aiškiai „karaliauja“ ir formuliniuose keiksmuose, kuriais siunčiama pas mitologinį personažą, pvz.: *Eik tu į peklą velniam šakalių nešioti!* Mrk; *Eik tu peklon velnių muštų!* Pnm; *Eik į peklą pas davatkas molio minti!* KrvP (Jnš). Esama ir „peklinių“ toponimų: štai Plungės raj. žinomas *Peklos kalnas* (Užpelkiai), *Pekla* „bala, durpynas“ (Uogučiai), *Peklalė* „pelkė su dviem ežerėliais“ (Liepkalnio miškas) (Vaitkevičius 2003, 146). Žemaičių velniavardis *peklinis* pavartojamas tradiciniuose palyginimuose, pvz.: *Ir klegės susiėję kaip pekliniai!* Vvr „labai garsiai“. Tautosakos tekstuose pragarų gyventojai dažniausiai vargina nusidėjėlius, pvz.: *Pekloj velniai patys kenčia ir dūšias kankin ir žudo VV, 120 (Grz); Dūšią jos [raganos dukters] išsiplėšė ir parsinešė sau į peklas VV, 413 (Nm)*. Pagal gyvenamąją vietą pavadinti ir baltarusių pragarų kipšai – *пекельники*; tai suodinos zoomorfinės būtybės (pusė šuns, pusė ožio), kurstančios pragarų ugnį (Nikiforovskij 1907, 36).

§ 18. Mitologų teigimu, velnias gyvenęs vandenyje, paprastai stovinčiame (Laurinkienė 1996, 152)¹⁰. Vienintelis velniavardis, motyvaciniu ryšiu susijęs su žodžiu *vanduō*, žinomas iš Ragainės (Maž. Lietuva) ir Rudaminos

¹⁰ Įdomu, kad mūsų kaimynų baltarusių tradicinėje kultūroje su vandens kokybe susijusi net balos kipšų hierarchija: kuo prastesnis ir purvinesnis vanduo, tuo piktesnis velnias jame tūno (Tolstoj 1995, 248). Plg. dar ukrainiečių *нереча* „stovinti bala“ ir „velnias“ (Berezovič 2007, 206).

(Lazdijų raj.): Tas vandeninis pirm minėtąjį šaukimą¹¹ paliovęs, tarė kunigui: „Negerai padarei!“ VV, 477 (Rg). Iš konteksto matyti *vandeninį* esant pikta-
ją dvasią, kuri tam tikrais žodžiais ar dejonėmis vilioja žmones maudytis, o
paskui prigirdo. Savarankiškos vandens dvasios su aiškiai nusakoma išvaizda,
apibrėžta veiklos sfera lietuviai nėra išlaikę. Tokia mitinė esybė populiari sla-
vų tradicinėje kultūroje: tai rusų водяной, водяник, водильник, дедушко
водяной, дедко водяной дьявол (Čerepanova 1983, 33).

§ 19. Retai pasitaikantys velniavardžiai *žeminis* ir *požeminis*, darybiškai
motyvuoti daiktavardžių *žemė*, *póžemis*, veikiausiai susiję su palyginti moder-
nia, lietuviams krikščionybės atnešta pažiūra, kad velniai esantys požemio gy-
ventojai, plg. Balys 2000, 352. Pirmasis žodis man žinomas tik iš A. Jakšto-
Dambrausko raštų, o antrasis – iš „Tautosakos darbų“ VI t. paskelbto teksto.
Galima suabejoti ir šių velnio eufemizmų lietuviška kilme, plg. lenkų *podziem*
„požemio karalystė, pragaras; piktosios dvāsios“. F. Kuršaičio žodyne miti-
nė piktųjų dvasių buveinė vadinama požeminiu svietu K 2, 278.

§ 20. Įdomūs ir tie išvestiniai velniavardžiai, kurie darybiškai susiję su au-
galų arba jų dalių pavadinimais. Štai pietų aukštaičių veisiejškių enigmatinio
eufemizmo *pakirninis* motyvacija aiškintina folklorinio velnio polinkiu gy-
venti po medžio šaknimis arba slėpti ten savo turtus, pvz.: Vienas [velnias] ap-
sigyveno prausiamoje pirtyje, o antras prie ežero po pakirniu JB 4, 113 (Vs);
Ataneša [kipšas] iš po kerplėšo katiliuką pinigų JB 1, 231 (Prng). Šis motyvas
atsispindi ir tarminėje frazeologijoje, tradiciniuose palyginimuose, pvz.: *Išlin-
do kaip velnias iš pakerės* DūnŽ. Čia reikėtų pabrėžti, kad Žemaitijoje labai
populiarus velnio eufemizmas *kėlmas* (*Eik tu po šimto kelmų!* End; *Kad tave
kelmas kame parautų* už tokį tavo neklausymą! Vvr) su personažo gyvenamąja
vieta ar jam itin būdingu pavidalu¹² susijęs tik iš dalies. Jis skirtinas ne lek-
siniams, bet fonetiniams eufemizmams ir bus atsiradęs dėl aiškos fonetinės
asociacijos su draudžiamuoju žodžiu – tabu: plg. *vilnōnis*, *velēkis*, *vēnteris*,
veivelys ir kitus panašius *vėlnio* substitutus (Jasiūnaitė 2005, 114).

§ 21. Esama ir keleto velniavardžių, motyvacinio ryšiu susijusių su fito-
nimu *kařklas*: *karklabėigis*, *karklinis*, *karkliēnius*. Žemaičių palangiškių žodis
karklabėigis „kas bėgioja, laksto po karklus; kipšiukas“ darybiškai ir seman-
tiškai sietinas su dūriniais *laukabėgis* Šts, Klm, Užv, Vžns, Vdk, Škn „kas

¹¹ „Jau čėsas, o žmogaus nēr!“ (Ten pat).

¹² Nelabasis dažnai pasiverčia kelmu, pvz.: Jis tuom kelmeliu metė in alksnį – ir tuojuau
stojų pas jį tas velnias VV, 439 (Brt).

namie nepabūna, eina per kiemus, trankosi“, *laūklėkis* Vdk „padauža“ ar frazeologiniu junginiu *laukais eiti (dūkti)* Sv, Rm, Grž „namų nežiūrėti, siusti, daužytis“. Karklas – tipiškas šlapių vietų – balų, pelkių, kuriose tradiciškai laikosi nelabieji, augalas. Tautosakos tekstuose velnias ir pats sakosi esąs karklyno gyventojas, pvz.: Baloje, karklyne yra mano lūšnelė JB 1, 210 (Rs); Iš karklyno išlindo ponaitis LT, 342 (Vks). Nepamirština, kad karklas daugeliui tautų¹³, ne tik lietuviams, yra sakralinis augalas. Liaudies kultūroje jis labai gerbiamas dėl savo gajumo ir ištvermės. Karklo šakelės daug kur Lietuvoje šventintos Verbų sekmadienį, todėl jis ir laikytas šventu medžiu (Jasiūnaitė 2010, 271). Įdomu, kad slavizmas *verbà* kai kurių pietų aukštaičių vartojamas kaip fonetinis velnio eufemizmas: *Verba jį žino!* Mrs. Iš slaviškųjų „dendrologinės“ motyvacijos velniavardžių minėtini huculų осинавец, осина „velnias“ (plg. осина „drebulė“), baltarusių лозатый „velnias“ (plg. лоза „ievų sąžalynas“) (Tolstoj 1995a, 248).

§ 22. Iš Salako (Zarasų raj.) ir Daugėlišio (Ignalinos raj.) žinomas velniavardis *rópinis* atspindi šios mitinės būtybės ryšį su prosenoviniu kultūriniu augalu – ropėmis. Lietuvoje žmonės šiuos šakniavaisius plačiai vartojo maišui, kol dar nebuvo auginamos iš tolimo Amerikos žemyno atkeliavusios bulvės – iki XVIII a. antrosios pusės (Dundulienė 1982, 164). Ryškių senosios buities atspindžių galima rasti ir tarminėje frazeologijoje. Veiksmažodiniuose palyginimuose apie negražiai sėdintį, dykinėjantį žmogų kaip savotiškas apsilėidimo, tinginystės etalonas minimas nelabasis, įsitaisęs ropių darže, pvz.: *Rėpso kaip biesas ropėse* Als; *Sėdi kaip velnias ropės* Ant, Trgn. Pasakojamosios tautosakos tekstuose velnias – didelis ropių mėgėjas: jis jas augina, kepa, dalinasi su ūkininku, pvz.: Rudenį velnias nusiplovė viršus, o diedas išsikasė ropes ir nusivežė namo LT, 347 (Dv)¹⁴. Aišku, kad ir eufemistinis mitinės būtybės pavadinimas *rópinis* veikiausiai bus atsiradęs dėl nuolatinio velnio siejimo su šia daržove, plg. (Jasiūnaitė 2010, 285).

¹³ Baltarusių velnias vengia gluosnių, nuo kurių skinamos verbos, skirtos šventinti. Jis negali ir pasiversti šiuo medžiu (Nikiforovskij 1907, 18). Kita vertus, nelabasis ir mėgsta šiuos medžius. Nuo Trijų karalių iki Verbų sekmadienio jis tupi ant karklo, tada vėl lenda vandenin, nes bijo vandens šventinimo. Prieš šventinant vandenį jis savo vaikus rogėmis perveža į medžius. Šiaip velnias lindi sename, išpuvusiam gluosnyje (Vinogradova 1986, 122).

¹⁴ Plg. dar aiškiai folklorinės kilmės posakį Dalinasi kaip ūkininkas su velniu ropes ant pusės LMD (Pn).

§ 23. Dalis velnio pavadinimų pagal gyvenamąją vietą pasidaryti ne su darbos priemonėmis, bet antrinės nominacijos būdu: tai vadinamieji semantiniai derivatai. Antrinė leksinė nominacija, susijusi su garsiuoju kalbos ekonomijos principu – tai jau esamų kalboje nominatyvinių priemonių taikymas naujai funkcijai atlikti (JN, 132). Turimi galvoje tokie atvejai, kai mitinės būtybės pavadinimas formaliai visiškai sutampa su jos gyvenamosios vietos pavadinimu, skiriasi tik jų reikšmės. Pasitaiko, kad tokie perkeltinės reikšmės velniavardžiai vartojami konkrečiam mitologiniam personažui pavadinti, tačiau dažniausiai jais apeliuojama į peklos, balos ar plynios gyventojus kaip visumą.

§ 24. Pirmojo tipo pavyzdžių rasta vos keletas: *ėžeras* Vėlius 1987, 37 (LTR), *lobėlis* GrvP, 343; TDr 6, 168 (Ob), *laūkas* JB 4, 138 (Mrj). Sakmių tekstuose jie vartojami velniui šaukti, todėl juos nesunku palaikyti tikriniais vardais, pvz.: Ateik ties šituo ažuolu ir atsinešęs pinigų tark: „Lauke! Lauke!“ – tai aš ateisiu ir atsiimsiu JB 4, 138 (Mrj); Lobel, lobel, te pinigai! TDr 6, 168 (Ob). Problemiausias iš šių velniavardžių – *laūkas*: ima didelė pagunda jį sieti su senuoju laukų globėju *lauksargu* Mž, 9 arba su rusų mitonimais *полевик*, *полевой* (Berezovič 2007, 207). Pagundas išsklaido atidesnis žvilgsnis į jau minėtas personažų kviečiamąsias frazes, plg.: Bauke, bauke! Atnešiau tavo pinigų, atsiimk! JB 1, 230 (Jnšk). Iš pastarojo pavyzdžio matyti, kad velniavardis *laūkas* nėra semantinis derivatas iš *laūkas* „atvira vieta; žemės plotas“, o greičiausiai kito mitonimo netyčinis perdirbinys, atsiradęs dėl fonetinio panašumo.

§ 25. Kur kas dažniau pasitaiko antrojo tipo „topografinės“, anot V. Mokienko (2003, 40), substitucijos atvejų. Toks reiškinys ypač būdingas tradiciniams formuliniams keiksmams ar palyginimams, pvz.: *Kad tave bala!* Ant; *Lai tave pelkė atima!* Šts; *Kad tave kur pelkės!* LTR; *Kad tave liekna!* Skp, Pnm; *Kad tave plynė!* Kt; *Mat jį plynia!* Bgt; *Kad tave raistas priglautų!* Švnč; *Tegul jį raistas!* Mlt; *Pekla čia tave atnešė!* Gs; *Kad tave tūkstantis peklių atimtų!* Dr; Ginčijasi kaip *pekla* su dangum dėl griešninko dūšios KrvP (Ašm); *Kad tave versmė!* Lel; *Ko siunti kaip Šatrijos kalnas?* Rs.

§ 26. Nesunku pastebėti, kad žodžiai arba jų junginiai *balà*, *pėlkė*, *liekna*, *plýnė* (*plýnia*), *raistas*, *pekla*, *tūkstantis pėklų*, *vėrsmė*¹⁵, *Šatrijės kálnas* čia vartojami metonimiškai, turint omenyje tokiose vietose gyvenančių piktųjų dvasių visumą. Kaip semantinę paralelę galima pateikti pavyzdžių iš dabarties politikų ar žurnalistų kalbos: *Baltieji rūmai* ginčijasi su *Kremliumi* (reziden-

¹⁵ Pavyzdžiuose išlaikomas autentiškas tarmių kirčiavimas.

cijos minimos vietoj vadovų); *Vilnius* ir *Ryga* tariasi su *Briuseliu* (sostinės – vietoj šalių vyriausybių ar Europos parlamento). Siuntimas pas mitologinius personažus, nenurodant jų tikrojo vardo, labai būdingas ir rusų formuliniams keiksmams, pvz.: Иди ты в болото!; А ну тебя в баню! (Mokienko 2003, 40); Омут возьми!; Пошел в бук! (plg. омут „gili upės vieta, duburys“, бук „duobė dugne po malūno ratu“: tikima, kad tokiose vietose laikosi vandeniai ar velniai) (Berezovič 2007, 208). Kaip matyti iš pavyzdžių, ir čia tradicinės formulės, kuriose nurodomas demonų „adresas“, yra savotiška metonimijos atmaina, vartojama eufemistiniais tikslais.

§ 27. Frazeologiniai velnio pavadinimai, susiję su šios mitinės esybės gyvenamąja vieta, struktūros požiūriu paprastai esti daiktavardiniai frazeologiniai junginiai. Jų pagrindinis žodis gali būti: 1) žmogaus pavadinimas pagal socialinę padėtį, pvz.: *žėmbės* („jaujos pakuros“) *ponas Šts*, *lendrynų* („nendrynų“) *ponaitis J*, *pelkės ponaitis* LTR (Grk), *ponaitis iš pjaunio* („šlapios, pelkėtos pievos“) Krž, *leilinis ponaitis* LzP I 188 „velnias, gyvenantis Leilės pelkėse“, *peklos valdonas* („valdovas“) TDr 3, 47 (Maž. Lietuva), *peklos vyresnysis* Btg; 2) tautybės pavadinimas – etnonimas, pvz., *šilo vokiečiai* BsMt 1, 26; 3) giminstės terminas, pvz., *Dumbrių dėdė* Žem „velniukas, gyvenantis Dumbrių pelkėse“; 4) gyvūno, kuriuo paprastai pasiverčia nelabasis, pavadinimas, pvz.: *Alkos ožys* LD, 97 (Skd) „velnias, bliaunantis ožio balsu Alkos kalne“, *medinis ožys*¹⁶ R, 137 „velnias, gyvenantis miške“, plg. *mėdžias* „miškas“; 5) pavadinimas pagal mitinei būtybei būdingą požymį, pvz.: *girinis juodis* Šv, *balos žaliaragis* Vėl, 34; 6) koks nors kitas žodis, pvz.: *peklos gauja* LPĮ 1, 123 (Rg), *pragaro dvasia* Vėl, 34, *peklos baisybė* LPĮ 1, 123 (Rg).

§ 28. Kaip matyti iš pavyzdžių, priklausomasis tokio frazeologinio velniavardžio žodis gali būti nederinamasis pažymins – personažo gyvenamosios vietos pavadinimo kilmininkas arba derinamasis pažymins – iš tokio pavadinimo pasidarytas priesagos *-inis* būdvardis. Nederinamasis pažymins paprastai būna bendrinis žodis (*pelkės*, *žėmbės*, *lendrynų*, *šilo*, *balos*, *peklos*, *pragaro*), bet kartais pasitaiko ir vietovardžių, kaip antai *Dumbrių* „pelkės pavadinimas“ arba *Alkos* „kalno pavadinimas“. Rečiau priklausomuoju žodžiu eina būdvardis, pvz.: *medinis* „miškinis“, *girinis*, *leilinis*. Daiktavardiniai junginiai su priklausomuoju būdvardžiu paprastai būna ir frazeologiniai rusų mitonimai,

¹⁶ Pagrindinė žodžių junginio *medinis ožys* reikšmė veikiausiai „stirninis“, plg. *medinis jaučias* SD, 8 „strumbras“, *gaidys medinis* R, 75 „tetervinas“, *medinė kiaulė* R, 137 „šernas“.

pvz.: лесной дедушко „miškinis“ (Berezovič 2007, 206), водяной хозяин „vandenis“, житный дед „ruginis“ (Tolstoj 1995b, 258), царь Пинежский „vandenis, gyvenantis Pinegos ežere“ (Čerepanova 1983a, 79).

Š 29. Mandagumo žodžiai *põnas*, *ponaitis*, daug kur Lietuvoje atliekantys ir velniavardžio funkciją – tipiškai komplimentiniai eufemizmai, kuriais norima pavojingą personažą palenkti į savo pusę. Sakmių tekstuose užsimeinama, kad tokių pavadinimų pageidaujanti pati mitinė esybė: Velniui tinka, kad jį vadini ponu S 1, 366 (Šlv). Valstietiškosios kultūros atstovai demoną įsivaizduoja žmogaus, priklausančio aukštesniam socialiniam sluoksniui, pavidalu: tai dažnas opozicijos *savas – svetimas* realizavimo pavyzdys: Juodieji ponai mainydavo pypkes S 1, 263 (Lnkv); Pamatė du ponaičiu juodais rūbais. Kepurytės mėlynos, čebatėliai gražūs S 1, 401 (Ds). Personazo demoniškąją prigimtį atskleidžia su jo gyvenamąja vieta susiję specifiniai frazeologizmų pažyminiai: tai ne šiaip sau ponaitis, bet *lendrynų*¹⁷ *ponaitis*, *pelkės ponaitis* ar *žembės*¹⁸ *ponas*. Kartais tokie frazeologiniai velnio pavadinimai įeina į sudėtingesnės struktūros tradicinius būvardinius palyginimus, pvz.: *Mandras kaip pelkės ponaitis* LTR „labai išdidus“; *Gražus kai ponaitis iš pjaunio* Krž „visai negražus“.

Š 30. Kitas dažnai pasitaikantis opozicijos *savas – svetimas* realizavimo atvejis susijęs su velnio vaizdavimu svetimtaučio pavidalu. Tokių liaudies kultūros tradicijų atspindi J. Basanavičiaus pasakų frazeologinis velniavardis *šilo vokiečiai*. Tai nereiškia kokios nors ypatingos lietuvių ksenofobijos: velnią vokiečio pavidalu įsivaizduoja ir lenkai, estai, o, pavyzdžiui, Suomijos lapiai mano, kad šis galys įgyti kaimyno norvego išvaizdą (Anglickienė 2006, 188)¹⁹. Tautosakos tekstuose nuolatos pabrėžiama šios mitinės būtybės vokiška svetimšalio išvaizda, nešiosena, pvz.: Ponaitis vokiškai apsitaisęs, su kepelušiuku S 1, 384 (Šlv); Pamačiusi taip greitai įbėgant juodai apsidariusį žmogų, lyg vokiečiuką JB 1, 172 (Plt).

¹⁷ Baltarusių velnias irgi mėgsta nendrynus: per audrą jis sugeba pasislėpti nendrės stiebe (Nikiforovskij 1907, 29). Plg. dar ironišką rusų mitonimą, kuris primena žmogaus pavardę – камышанов „vandenis“, plg. камыш „meldai, nendrės“ (Berezovič 2007, 206).

¹⁸ Plg. žemaičių tikėjimą apie jaujos krosnies pakurą: Žembėje velniai susimeta, pera [vaikus] Šts.

¹⁹ Slavų tautų tradicinėje kultūroje įvairios mitinės būtybės (velnias, vandenis, miškinis) gali pasiversti į vokiečių, prancūzų, žydų, turkų, pasitaiko, kad ir į lietuvių, SDr 2, 416.

§ 31. Iš § 27 pateiktų frazeologinių velnio pavadinimų bene garsiausias *Dumbrių dėdė*: apie jį rašo net du žinomi mūsų kultūros darbininkai – Žemaitė ir Povilas Višinskis, pvz.: Velnių pasaulyje yra labai daug, žmonės žino kai kurių gyvenamąsias vietas, biografijas ir ypatybes. Tokie yra Kelnupių velnias Užvenčio parapijoje, Dumbrių dėdė Varnių parapijoje ir daug kitų (Višinskis 2004, 90); Dumbrių dėdė, Dumbrių dėdė tau pasivaidino; tas ne zuikis, bet velniukas buvo Žem 2, 435. Aišku, kad ne autorės fantazija, bet vietos folklorinė tradicija paleido į pasaulį ir Lazdynų Pelėdos raštuose minimą *leilinių ponaitį* (plg. § 27). Pavojingi mitologiniai personažai, norint jiems įtikti, prisigerinti, palyginti dažnai pavadinami giminystės terminais, pvz.: *patilčio tėtis* LP 2, 340 „laumės“; *tatūtės* End, *tūtės* Kl „laumės“; *bōčius* S. Dauk „perkūnas“. Aiškūs komplimentiniai eufemizmai yra ir rusų дедушко-суседушко, дедко „namų dvasia“, овиный батюшко „jaujos dvasia“ (Tolstoj 1995b, 257), матенка-полуноценка „naktinė dvasia“, ukrainiečių дідько „aitvaras“ (Vinogradova 2000, 428t.) ir pan.

§ 32. Frazeologiniai velniavardžiai *Alkos ožys*, *medinis ožys* glaudžiai susiję tiek su krikščioniškąja, tiek ir su tautine folklorine tradicija. Velnio vaizdavimas zoomorfiniu ožio pavidalu bendras daugeliui Europos tautų ir paprastai siejamas su antikos paveldu: faunais, satyrais, silenais (Biedermann 1998, 300). Lietuvių tradicinėje etninėje kultūroje vyrauja nuostata, kad ožka esanti velnio gyvulys, kad ją sutvėręs pats nelabasis. Labai panašių pažiūrų į šį gyvulį laikosi ir latviai, estai, ukrainiečiai, baltarusiai, lenkai, čekai (Jasiūnaitė 2010, 316t.). Lietuvių folkloriniam velniui būdinga naktimis rodytis ožio pavidalu ir, suprantama, bliauti jo balsu: Paskui velnias perėjęs į Alkos²⁰ kalną. Čia ir pradėjęs kriokti ožiu LD, 97 (Skd). Šiuo atveju frazeologizmo folklorinė motyvacija nustatoma palyginti nesunkiai. Apie medinį (t. y. „miškinį, girinį“) ožį tokios tikslios informacijos, deja, nėra: iš pavadinimo galima tikrai spėti, kad tai tikriausiai ne naminio ožio, bet stirnino pavidalo nelabasis; plg. dar 16 išnašą.

§ 33. Esama keleto frazeologinių junginių, kurių pagrindinis žodis pavadinina mitinę būtybę pagal tam tikrą požymį (šiuo konkrečiu atveju – spalvą), o priklausomasis žodis nusako jos gyvenamąją vietą: *girinis juodis*, *balos žaliaragis*. Juoda arba žalia spalva neatsitiktinai pasirinkta kaip velniavardžių moty-

²⁰ Nėra abejonų, kad su nelabojo apgyvendinimu Alkos kalne susijęs ir sakralinis tokios vietos pobūdis. Lietuvoje Alkos kalnų žinoma 74 vietovėse, daugiausiai Žemaitijoje. XVI–XVII a. katekizmai juos priskiria garbinamiems gamtos objektams (Vaitkevičius 2003, 28t.). Velnio siejimas su alkakalniu laikytinas vėlyvu reiškiniu.

vuojantis požymis: tautosakos tekstuose nelabasis vilki juodai arba žaliai, tokios būna ir jo kūno dalys, pvz.: Velnas pasirodė vyruko pavidale žalia sermėga ir raudona kepure VV, 445 (Rg); Nelabasis tarp jų pasirodė juods kai anglis, kudlots ir raguots VV, 449 (Maž. Lietuva); Vestuvinykai gražiai pasipuošę žaliais skribliukais smailais PS, 191; Išėjo iš girios vokietukas su prako užpakaliu parskeltu, o prakas juodos suknios²¹ DS, 241. A. Gudavičius (2007, 41t.) mano, kad chtoninio pasaulio reiškinių apibūdinimas žalia spalva remiasi opozicija *žmogus – chtoninis pasaulis*. Ano pasaulio būtybėms tokia spalva būdinga, bet žmogui ji visai nenatūrali²². Pažyminiai *girinis* ar *medinis* „miškinis“ mūsų frazeologiniams velniavardžiams ne itin būdingi. Miškų dvasios pavadinimų, kuriuos motyvuoja „mišką, girią“ reiškiantys žodžiai (rus. лес, ukr. ліс) daug vartoja rytų slavų tautos, pvz., rusų леший, лесной, лесовик, лешак (Dal' 1996, 160), ukrainiečių лісовик, лесник, Полісун (Slaščev 1993, 84). Vartojimo dažnumu nepasižymi ir tie mūsų frazeologiniai velniavardžiai, kurių pagrindinis žodis reiškia abstrakčią sąvoką: *pragaro dvasia*, *peklos baisybė*. Jų pasitaikė tautosakos tekstuose iš Mažosios Lietuvos.

§ 34. Nuo frazeologinių šiek tiek skiriasi sudėtiniai velnio pavadinimai, susiję su jo gyvenamąja vieta. Tarminėje šnekamojoje kalboje ir folkloro tekstuose pasitaikė pluoštelis šios struktūros velniavardžių. Tokiais atvejais pagrindinis junginio žodis vartojamas ne perkeltine, kaip dažniausiai esti frazeologizmuose, bet tiesiogine reikšme, o priklausomasis žodis būna vietovardžio arba bendrinio gyvenamosios vietos pavadinimo kilmininkas, pvz.: *Kūdrakelių velniukas* DS, 80 (Rs), *Tamužinės vėlnias* LT, 393 (Slnt), *Tyrėlio vėlnias* KrvP (Žg), *Žiezdrių vėlnias* Sld, *bālos velniūk[a]s* ŠLSP, 35, *týro vėlnias* Ggr, *pakurōs vėlnias* Erž, *šilo kīpšas* LzP, *šilo vėlnias* Kos 97, *pušyno vėlnias* Klk. Tokie sudėtiniai pavadinimai pavartojami ir tradiciniuose palyginimuose, pvz.: *Lygu tyro vel[nia]s išlindo iš šlamynų* Ggr; *Susivėlęs kaip Kuturių vėlnias* Vdžg; *Eina kaip pušyno vėlnias sulinkusi* Klk. Kartais sudėtiniai velniavardžiai taikomi kokiam netikusiam žmogui pavadinti, pvz.: *lieknų velnienė* Krš „pikta, nesugyvenama moteris“; *Tikras pakuros vėlnias* Erž „sakoma apie nusitepusį žmogų“. Sudėtinių velnio pavadinimų, į kuriuos įeina toponimai, vartosena

²¹ Pirktinio vilnonio audeklo – gelumbės.

²² Nėra ko stebėtis, kad daugelio tautų prietarai žaliai spalvai priskiria įvairiausių negiamų konotacijų. Štai anglų nuotakos XIX a. pradžioje puošėsi raudonais, baltais, tik, gink Dieve, ne žaliais kaspinais. Škotai sakydavo: „*They that marry in green, Their sorrow is soon seen*“ – „Tie, kurie tuokiasi žaliai vilkėdami, greitai nuliūsta“, todėl jaunieji vestuvių dieną vengė tokių apdarų DcS, 181t. Žaliai vilki fėjos ir elfai (Ten pat, 182).

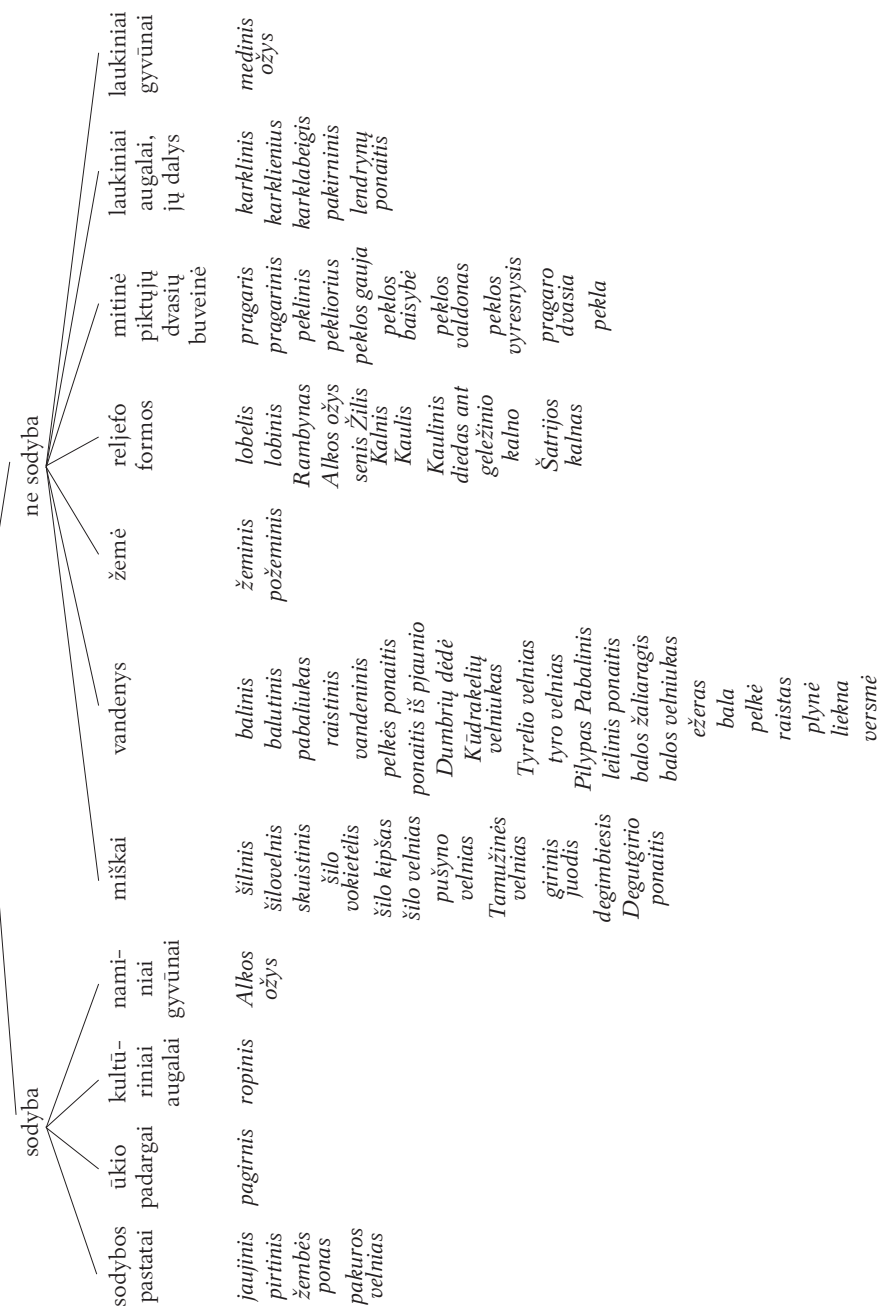
paprastai susijusi su konkrečia vietoje, jos folklorine tradicija, pvz.: Į pietus nuo Kulsodžio kaimo yra didelis miškas, vadinamas Tamužine, kuri nuo senų laikų pagarsėjusi baidymais, šmėklomis. Žmonės sakydavo, kad Tamužinės miškas yra velnių sostinė LTa, 393 (Slnt).

§ 35. Įvairiuose šaltiniuose sunkiau rasti su gyvenamąja vieta susijusių velnio tikrinių vardų, kurie gali būti vienažodžiai arba sudėtiniai. Kartais kaip vienažodis velniavardis pavartojamas net vietovės pavadinimas (toponimas), pvz., kalno vardas *Rambynas*: Jaunųjų užklaustas, kas jis per viens esąs, atsiliepęs jis: „Aš esu Rambynas“ VV, 45 (Rg). *Rambynas*, aišku, yra ne šiaip sau paprastas kalnas: apie šios vietos sakralinę reikšmę žinoma nuo senų laikų. 1394 m. kryžiuočių kelio į Lietuvą aprašyme minimas šventas Rambyno miškas. Paties Rambyno kalno sakralumas ne kartą paliudytas jau nuo 1595 m. (Vaitkevičius 2003, 28). Vadinasi, šiuo atveju mitonimo funkciją atlieka senosios pagonių šventvietės pavadinimas. Toponimo virtimas mitonimu – ne toks jau retas dalykas: tokių atvejų pasitaiko padavimuose apie įvairių vietovių atsiradimą. Pavyzdžiui, aiškinama, kad *Jurbarkas* atsiradęs netoli dviejų brolių milžinų – *Jurgio* ir *Barkaus* – kapavietės: Apie milžinkapį pradėjo augti miestas, kuris nuo abiejų brolių gavo Jurbarko vardą LTs 4, 593 (Jrb). Panašių atvejų užfiksuota ir kitų tautų tradicinėje etninėje kultūroje, plg. rusų *коленьга* „mitinė Kolengos upės šeimininkė“ (Berezovič 2007, 207)²³. Tiesa, ir kitose kalbose labiau linkstama prie mitinės būtybės tikrinio vardo pridėti prielinksninę konstrukciją su vietovardžiu ar iš pastarojo pasidarytą būdvardį, plg. vokiečių *Balder von Serpin* „Balderis iš Serpino pilies – velnias“ JB 1, 249 arba rusų *Эпоха Шибаньский*: čia nelabasis pavadintas pagal dykvietę *Шибань*, kurioje rodosi (Čерепанова 1983a, 79).

§ 36. Sudėtiniai tikriniai velniavardžiai, kurių pavartojama pasakų ar sakmių tekstuose, gali būti gana ilgi, sudėtingos struktūros, pvz.: *Kaulinis diedas ant geležinio kalno* LP 1, 143, *senis Žilis Kalnis Kaulis* LTa, 338 (Nj), *Pilypas Pabalinis* LD, 58 (Ign). Įdomu, kad visas personažo vardas pavartojamas „biurokatiškai“ – pasirašant sutartį su velniu: Perpjauk savo pirštą ir krauju pasirašyk. Aš – *senis Žilis Kalnis Kaulis* LTa, 338 (Nj). Toliau pasakos tekste velniavardis trumpinamas: sakoma arba *senis Kaulis*, arba *senis Žilis*. Panašiai ir *Kaulinis diedas ant geležinio kalno*, tituluojamas velnių karaliumi, virsta tik *Kauliniu diedu*. Aišku, kad tokius ilgus velniavardžius motyvuoja net kelių realiųjų pavadinimai. Sudėtinių vardų komponentai *Kaulinis* ir *Kaulis* (: *kau-*

²³ Apie kitus panašius slavų kalbų pavyzdžius žr., pvz., Otin 1971, 258t.

Realijos, motyvuojančios velnio pavadinimus pagal gyvenamąją vietą

las) išduoda personažų chtoniškąją prigimtį ir ryšį su mirtimi, nes kaulėtumas – ano pasaulio gyventojų požymis, plg. rusų Баба-яга – костяная нога (Vinogradova 2000, 118). Kad velniai gyvena ar rodosi kalnuose, matyti iš populiaraus toponimo *Velniakalnis* (Kriaušiškiei, Pasvalio raj. ir kitur) (Vaitkevičius 2003, 215). Tokios informacijos pakanka ir tautosakos tekstuose, pvz.: Aš iš Rymo kalnelio LD, 75 (Pn); Velnio kalnas šitą balą padalino ant dviejų dalių LP 1, 81 (Krš).

§ 37. Baigiant šį tyrimą, pasirodė paranku, sekant N. Tolstojumi (1995b, 257), pateikti lietuvių velniavardžius, susijusius su personažo gyvenamąja vieta, savotiškos binarinės schemos pavidalu. Schemoje nurodomos tokius velnio pavadinimus motyvuojančios realijos. Iš schemos aiškiai matyti, kad šios motyvacinės grupės lietuvių velniavardžiai dažniausiai būna susiję su vadinamąja „ne žmogaus“ sfera: darybiškai ir semantiškai jie artimi „gamtiškosios“ sferos objektams. Tuo mūsų velnio pavadinimai skiriasi nuo N. Tolstojaus (1995a) suklasifikuotų slaviškųjų mitonimų, kurių didelę dalį sudaro žmogaus namus ir sodybą globojančių dvasių pavadinimai, motyvacinio ryšiu susiję su gyvenamuoju namu, jo patalpomis, įvairiais ūkiniais pastatais, kiemu ir pan. Šį skirtumą, matyt, sąlygojo palyginti ankstyvas daugelio mūsų namų dvasių išnykimas: jų pavadinimams nebuvo lemta ilgiau išlikti net kaip velniavardžiams.

Lietuvių folklorinio velnio pavadinimai atskleidžia glaudų šios mitinės esybės ryšį su keistesniais, įsidėmėtinais negyvosios gamtos objektais – miškais, kalnais, daubomis, o ypač vandens telkiniais. Galima atsargiai spėti velnią kažkada buvus konkrečios vietos dvasia-globėja, savotišku *genius loci*. Jo buvimas požemio karalystėje – pragare arba arti žmogaus – sodybos pastatuose, ko gero, sąlygotas krikščioniškosios pasaulėžiūros.

НАЗВАНИЯ ЧЕРТА ПО МЕСТУ ОБИТАНИЯ В ЛИТОВСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В настоящей работе предпринята попытка исследования одной из лексико-семантических групп литовских мифонимов – названий черта, которые мотивированы местом обитания персонажа. В литовском языке мифонимы этого типа представлены довольно широко: удалось зафиксировать более чем 400 названий черта в целом, и около 70 из них относятся к вышеуказанной группе. При помощи эт-

нолингвистического анализа установлено, что названия черта по месту обитания чаще всего связаны с разными объектами природы: они мотивированы названиями водоемов, лесов, форм рельефа, диких растений. В русском языке, наоборот, имеется большое количество названий разных домашних духов, которые производятся от слов, связанных с деятельностью человека и его средой обитания.

LITERATŪRA

- Anglickienė Laima 2006, *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*, Vilnius: Versus aureus.
- Balys Jonas 1998, Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje, in Idem, *Raštai 1*, Vilnius: LLTI, 106–271.
- Balys Jonas 2000, Lietuviško velnio istorija, in Idem, *Raštai 2*, Vilnius: LLTI, 351–355.
- Berezovič 2007 – Елена Львовна Березович, *Язык и традиционная культура*, Москва: Индрик.
- Biedermann Hans 1998, *Naujasis simbolių žodynas*, Vilnius: Mintis.
- Buračas Balys 1993, *Lietuvos kaimo papročiai*, Vilnius: Mintis.
- Čерепанова 1983 – Ольга Александровна Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград: Наука.
- Čерепанова 1983a – Ольга Александровна Черепанова, Роль имени собственного в мифологической лексике, in Замир Курбанович Тарланов (ред.), *Язык жанров русского фольклора*, Петрозаводск, 74–84.
- Dal' 1996 – Владимир Иванович Даль, *О повериях, суевериях и предрассудках русского народа*, Санкт-Петербург: Литера.
- DcS – Iona Opie, Moira Tatem (eds.), *Dictionary of superstitions*, Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Dundulienė Pranė 1982, *Lietuvių etnologija*, Vilnius: Moksas.
- Frazer James G. 1936, *The golden bough 2. Taboo and the perils of the soul*, London: Macmillan and C°.
- GrvP – Adelė Seselskytė (red.), *Gervėčių pasakos*, Vilnius: LLTI, 1997.
- Gudavičius Aloyzas 2007, Žalia spalva lietuvių kalboje, *Filologija* 12, 35–43.
- Jasiūnaitė Birutė 2005, Eufemizmai tarmėse bei tautosakoje: problemos ir perspektyvos, *Baltistica* 6 priedas, 101–117.
- Jasiūnaitė Birutė 2010, *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*, Vilnius: VU leidykla.
- JB – Jonas Balys, *Raštai 1–5*, Vilnius: LLTI, 1998–2004.
- JN – Борис Александрович Серебренников (ред.), *Языковая номинация (Виды наименований)*, Москва: Наука, 1977.

Kuznecova 2004 – Ирина Владимировна Кузнецова, Венгерские устойчивые сравнения с библейскими именами собственными, in *Проблемы фразеологической и лексической семантики*, Москва: ИТИ Технологии, 192–196.

Laurinkienė Nijolė 1996, *Senovės lietuvių dievas Perkūnas*, Vilnius: LLTI.

LD – Norbertas Vėlius (red.), *Laumių dovanos*, Vilnius: Vaga, 1979.

LP – Jonas Basanavičius (red.), *Lietuviškos pasakos* 1–2, Vilnius: LLTI, 2001–2003.

LPĮ – Jonas Basanavičius (red.), *Lietuviškos pasakos įvairios* 1–4, Vilnius: Vaga, 1993–1998.

LTa – Kostas Korsakas (red.), *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m.*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.

Maksimov 1995 – Сергей Васильевич Максимов, *Куль хлеба. Нечистая, неведомая и крестная сила*, Смоленск: Русич.

Mokienko 2003 – Валерий Михайлович Мокиенко, Русская бранная лексика: цензурное и нецензурное, in Валерий Михайлович Мокиенко, Татьяна Геннадьевна Никитина (ред.), *Словарь русской брани*, Санкт-Петербург: Норинт, 10–61.

Nikiforovskij 1907 – Николай Яковлевич Никифоровский, *Нечистки. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе*, Вильна: Тип. Н. Мац и К°.

Norkaitienė Milda 1993, Deapeliatyviniai asmenų pavadinimai pagal kilimo, buvimo bei gyvenamąją vietą, *LKK* 32, 114–132.

Otin 1971 – Евгений Степанович Отин, Об именах и кличках, тождественных топонимам, in Владимир Андреевич Никонов, Г. Г. Стратанович (ред.), *Этнография имен*, Москва: Наука, 258–260.

PS – Danutė Krištopaitė (red.), *Nuo Punksko iki Seinų*, Punkskas: Aušra, 1997.

SDDr – Никита Ильич Толстой (ред.), *Славянские древности* 1–3, Москва: Международные отношения, 1995–2004.

Slaščev 1993 – В. В. Слащев, О некоторых общих чертах украинской и сербско-хорватской демонологии, in Светлана Михайловна Толстая, Ирина Александровна Седакова (ред.), *Символический язык традиционной культуры*, Москва: Наука, 75–92.

ŠLSP – Matas Slančiauskas (red.), *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos*, Vilnius: Vaga, 1985.

Tolstoj 1983 – Никита Ильич Толстой, О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса, in *Ареальные исследования в языкознании и этнографии*, Ленинград: Наука, 181–190.

Tolstoj 1995a – Никита Ильич Толстой, Откуда дьяволы разные?, in Idem, *Язык и народная культура*, Москва: Индрик, 245–249.

Tolstoj 1995b – Никита И. Толстой, Каков облик дьявольский?, in Idem, *Язык и народная культура*, Москва: Индрик, 250–269.

- Urbutis Vincas 1978, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.
- Vaitkevičius Vykintas 2003, *Alkai. Baltų šventviečių studija*, Vilnius: Diemedis.
- Vėlius Norbertas 1987, *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis*, Vilnius: Vaga.
- Vinogradova 1986 – Людмила Николаевна Виноградова, Мифологический аспект полесской «русальной» традиции, in Никита Ильич Толстой (ред.), *Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне*, Москва: Наука, 88–135.
- Vinogradova 2000 – Людмила Николаевна Виноградова, *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*, Москва: Индрик.
- Višinskis Povilas 2004, *Antropologinė žemaičių charakteristika*, Vilnius: Valstybės žinios.
- VV – Jonas Basanavičius (red.), *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, Vilnius: LLTI, 1998.
- ŽT 2 – Simonas Daukantas (red.), *Žemaičių tautosaka 2*, Vilnius: Vaga, 1984.
- Birutė JASIŪNAITĖ*
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lithuania
 [birute.jasiunaite@flf.vu.lt]